

DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNDA ERMENİSTAN'IN ROLÜ VE SORUMLULUĞU

*(The Role and Responsibility of the Armenia in the Nagorno
Karabakh Problem)*

Cavid ABDULLAHZADE*

ÖZ

Azerbaycan'ın bir parçası olan Dağlık Karabağ'da Ermeni azınlık tarafından başlatılan ayrılıkçı eylemler, 1991 yılından itibaren Ermenistan'ın da katılımıyla topyekûn savaşa dönüşmüştür. Savaş, ancak 1994 yılında yapılan ateşkesle geçici olarak durdurulabilmiştir. O tarihten itibaren Azerbaycan topraklarının yaklaşık % 20'si uzun bir süre Ermeni işgali altında kalmıştır. Günümüzde Azerbaycan'ın başarılı askeri operasyonları sonucu Ermeni işgali son bulmuştur. Ancak bu, hem savaş hem de işgal sırasında Ermenistan'ın hukuka aykırı eylemleri nedeniyle sorumluluğunu bertaraf etmemektedir. Bu makalenin amacı da, Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan Devletinin rolünü ve sorumluluğunun kapsamını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ, Ermenistan, Azerbaycan, güç kullanma, işgal, jus ad bellum, jus in bello, sorumluluk.

ABSTRACT

The separatist actions of the Armenian minority in Nagorno-Karabakh, which is a part of the Azerbaijan, since 1991 with participation of the Armenia was turned into scale war. The war was temporarily stopped only by a ceasefire in 1994. Since then, approximately 20 percent of the Azerbaijani

---

Makalenin Geliş Tarihi: 17.03.2021, **Makalenin Kabul Tarihi:** 22.03.2021

* Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
(abdulla@law.ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0798-4714)

territory has been under Armenian occupation for a long time. Today, as a result of Azerbaijan's successful military operations, the Armenian occupation has come to an end. However, this does not eliminate the responsibility of Armenia for its illegal actions during both the war and the occupation. The aim of this article is to reveal the role and responsibility of the Armenia in the Nagorno-Karabakh conflict.

Keywords: Nagorno Karabakh, Armenia, Azerbaijan, use of force, occupation, jus ad bellum, jus in bello, responsibility.

GİRİŞ

Dağlık Karabağ sorununun hukuki boyutunun Ermenistan'ın rolü incelenmeden tam olarak anlaşılması mümkün değildir. Zira ilk başlarda Ermenistan'la birleşmenin amaçlandığı Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı süreç, 1991 yılından itibaren Ermenistan'ın da karışmasıyla birlikte açık savaşa dönüşmüş ve savaş, ancak 1994 yılında yapılan ateşkesle geçici olarak durdurulabilmiştir. O tarihten sonra sorun dondurulmuş, ama uzun süre çözümlenmemiş veya çözümlenememiştir¹. Böylece Azerbaycan'ın eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve Bölge dışındaki yedi büyük şehri, yani yaklaşık % 20'si² uzun süre Ermeni işgali altında kalmıştır.

Günümüzde Azerbaycan, işgal altındaki topraklarını yüzlerce şehit vererek geri almayı başarmıştır. Ancak bu durum, hem savaş hem de işgal sırasında Ermenistan'ın hukuka aykırı eylemleri nedeniyle sorumluluğunu bertaraf etmemektedir. Bu nedenle, sorumluluğunun boyutlarını ve kapsamını tespit etmek açısından Dağlık Karabağ sorunda Ermenistan'ın rolüne özellikle değinmekte fayda vardır.

Birçok resmi açıklamalarında “*Dağlık Karabağ'da sadece yerli halk ve bazı gönüllüler rol almıştır*” iddiasını gündeme getiren Ermenistan, Dağlık

¹ Dağlık Karabağ sorununun çözümlenememesinin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Reha YILMAZ/Elnur İSMAYILOV: Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu, BİLGESAM, Rapor No 37, İstanbul 2011, s. 13-14.

² Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili tüm kaynaklarda ve Azerbaycan'ın resmi açıklamalarında genellikle % 20 ifadesi kullanılmakla birlikte *de Vaal* tarafından yapılan hesaplamalar Azerbaycan'ın % 13.62'sinin işgal altında olduğunu göstermektedir. Bkz. Tomas de VAAL (Çev. Yusif AXUNDOV): Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan Sülh və Savaş Yollarında, İlay MMC, Bakı 2008, s. 323-326: Kitabın orijinal metni için bkz. Thomas de WAAL: Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War, New York University Press, New York and London 2003; Çalışmamızda kitabın Azerbaycan diline yapılmış çevirisinden yararlanılacağından *Yazar* ismi çevirideki haliyle kullanılmıştır.

Karabağ Ermenilerinin bağımsızlık mücadelelerinin uluslararası müdahale ile ilişkisinin olmadığını ifade ederek, yani kendisini çatışmanın tarafı değilmiş gibi addetmek suretiyle sorumluluktan kaçınmaya çalışmıştır. Ermenistan, Dağlık Karabağ'ın sadece garantörü olduğunu ve herhangi bir yeni savaş durumunda garantör olarak savaşa karışacağını vurgulamıştır³. Ermenistan, iddia ettiği garantörlük rolünü Milli Güvenlik Stratejisi Belgesi'ne de yansıtmıştır⁴. Uluslararası hukukta güç kullanılarak kurulan varlıkların hukuki bir süje gibi kabul edilemeyeceğinin bilincinde olan Ermenistan, bu davranışlarıyla Dağlık Karabağ'ın sanki ayrı bir devletmiş gibi kendi sorunlarını hallettiği izlenimini yaratmak istemiştir. Böylece Azerbaycan'ın ülkesel bütünlüğünü ihlal ederek işgal edilen bölgelerde uluslararası hukuka aykırı bir şekilde ortaya çıkarttığı Dağlık Karabağ'ın oluşumundaki rolünü saklamaya çalışmıştır.

Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ sorunuyla doğrudan bağlantısının bulunmadığını, sadece Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin self determinasyon hakkını destekleyen “*ilgili taraf*” olduğunu beyan etmesine rağmen⁵ Azerbaycan, başından itibaren Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorununun doğrudan tarafı olduğunu⁶, elde edilen tüm verilerin de bu durumu ortaya koyduğunu iddia etmiştir⁷. Aslında, Ermeni asıllı yazarlardan bazıları da Ermenistan'ın iddiasının yerinde olmadığını savunmuştur. Nitekim Dağlık Karabağ'ı Ermenistan ve Azerbaycan arasında sınır sorunu olarak değerlendiren *Sarvarian*, Ermenistan'ın sorunun tarafı olmadığı iddiasının üç nedenle tutarsız olduğunu söylemiştir. Birincisi Ermenistan, özellikle 1992-1994 yılları arasında silahlı çatışmanın doğrudan tarafı olmuş, düzenli birlikleri ile savaşa katılmıştır. İkincisi, silahlı çatışmalar sona erdikten sonra Dağlık Karabağ askeri, politik, ekonomik bağlamda ve dış ilişkiler açısından

³ Bkz. Interview: Serzh Sarkissian, Prime Minister of Armenia, Yerevan, Armenia, July 14, 2006, (Prepared by Jon SAWYER), *Caucasus Context* 2007, Vol. 4, Issue 1, s. 43-44; ayrıca bkz. *International Crisis Group, Armenia and Azerbaijan: Preventing War, Policy Briefing, Europe Briefing N°60, Tbilisi/Baku/Yerevan/Istanbul/Brussels, 8 February 2011*, s. 2.

⁴ Bu konuda bkz. Ильгар МАММАДОВ/Тофик МУСАЕВ: Армяно-Азербайджанский Конфликт: История, Право, Посредничество (2-е изд., переработанное и дополненное), Баку 2008, s. 108; Тофик F. MUSAYEV: “*From Territorial Claims to Belligerent Occupation: Legal Appraisal*”, *Diplomatiya Aləmi (World Of Diplomacy-Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan)*, No. 18-19, 2008, s. 40.

⁵ Bu konuda bkz. Heiko KRÜGER: *The Nagorno-Karabakh Conflict, A Legal Analysis*, Springer-Verlag, Berlin/Heidelberg 2010, s. 98-99.

⁶ MUSAYEV, s. 40.

⁷ Bu konuda bkz. Mushfig MAMMADOV: “*Legal Aspects of Nagorno-Garabagh Conflict*”, *Caucasian Review of International Affairs (CRIA)* Vol. 1 (1), 2006, s. 15.

Ermenistan'la tam bütünleşmiştir. Üçüncüsü ise, Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusu başından itibaren ayrılmayı değil, Ermenistan'la birleşmeyi amaçlamıştır⁸.

Milletlerarası uygulamada, işgalci devletlerin kendi eylemlerini işgal olarak değerlendirmedikleri birçok örnek bulunmaktadır. İşgalci devletler, bazen işgal edilen bölgede sözde yönetimler kurarak, bazen de insani bir kılıf veya demokratik bir kasvet altında kendi eylemlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Tüm bu özellikler Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgalinde de görülmüştür. Ermenistan'ın resmi açıklamalarına rağmen, Dağlık Karabağ sorunu, bir devletin başka bir devletin ülke bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına karşı hukuka aykırı bir silahlı saldırısı, üçüncü bir devletin iç çatışmaya müdahalesi şeklinde gerçekleşen kuvvet kullanma yasağı (*jus ad bellum*) kadar, insancıl hukuk kurallarının (*jus in bello*) da ağır şekilde ihlal edildiği tipik örneklerden biridir.

Bunun tam olarak anlaşılabilmesi için, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorunundaki gerçek rolü, diğer bir ifade ile Ermenistan'ın Dağlık Karabağ çatışması ile olan ilişkisinin boyutları, bu çerçevede de *jus ad bellum* ve *jus in bello* kuralların ihlali nedeniyle sorumluluğunun kapsamı üzerinde durulması gerekmektedir.

1. ERMENİSTAN'IN TUTUMU VE KUVVET KULLANMA YASAĞI

A. Kuvvet Kullanma Yasağının Ermenistan Tarafından İhlali

Uluslararası hukuk, her şeyden önce hukukun klasik süjesi olan bağımsız devletler açısından haklar ve yükümlükler getirmektedir⁹. İç hukuk tüzel kişileri, uluslararası hukukun doğrudan süjeleri sayılmamaktadır. Federal devletler açısından, federe devletlerin uluslararası kişiliği yoktur. Uluslararası hukukun muhatabı, diğer ifade ile süjesi federal devlettir¹⁰. Bu bağlamda, Dağlık Karabağ sorunu açısından uluslararası hukukun kuvvet kullanma yasağının SSCB'nin dağılmasına kadarki süreçte sadece iç hukukun süjesi olan Ermenistan'a doğrudan uygulanması mümkün değildir. Bu dönemde

⁸ Arman **SARVARIAN**: "The Artsakh Question: An Analysis of Territorial Dispute Resolution in International Law," 9 Melb. J. Int'l L. 190 (2008), s. 198-199.

⁹ Bu konularda bkz. Malcolm N., **SHAW**: International Law, Fourth Edition, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 137 vd.; Hüseyin **PAZARCI**: Uluslararası Hukuk Dersleri, 2. Kitap, 8. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2005, s. 1-5.

¹⁰ Edip F. **ÇELİK**: Milletlerarası Hukuk, Cilt 1, Yenilenmiş Dördüncü Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No: 2768, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980, s. 363-364.

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, en azından birlik cumhuriyeti olarak SSCB hukuku gereğince kendi ülkesel bütünlüğüne saygı gösterilmesini istemek hakkına sahip olsa da, tam bağımsızlık öncesi Ermenistan tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığına yapılan tecavüz veya Anayasaya göre hukuka aykırı addedilebilecek her türlü davranış, uluslararası hukuk kapsamında incelenecek bir konu değildir¹¹. Devletin iç bağımsızlıkla ilgili düzenlemelerinin ihlali uluslararası hukukta hiçbir sonuç doğurmamaktadır. Uluslararası hukukta öngörülen yükümlülükler kural olarak sadece uluslararası hukukun sükutuna yöneliktir. Bu bağlamda uluslararası hukuk çerçevesindeki bu inceleme her şeyden önce kuvvet kullanma yasağının etkinlik kazandığı, diğer bir ifade ile Ermenistan'ın bağımsız devlete dönüştüğü Aralık 1991 sonrasında eylemler açısından değerlendirilecektir. Zira SSCB'nin 1991 Aralık sonunda dağılması sonucu bağımsızlığına kavuşan Ermenistan, sadece uluslararası hukukun öngördüğü haklardan yararlanan değil, aynı zamanda yükümlülüklerine de uyması gereken bir süje haline gelmiştir. Diğer bir ifade ile Aralık 1991'den sonra bağımsız devlet haline gelen Ermenistan uluslararası hukuka göre kuvvet kullanma yasağı ilkesine uygun davranmak zorundadır.

a. Bağımsızlıktan 1994 Tarihli Ateşkese Kadar Olan Dönem

1991 öncesinde Ermenistan'ın Dağlık Karabağ olayıyla ilişkisi uluslararası hukuka göre kuvvet kullanma yasağı kapsamında değerlendirilemezse de, Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonraki yıllarda Ermenistan'ın hukuka aykırı saldırgan eylemleri artarak devam etmiş ve 1991 yılından itibaren Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan ve Ermenistan arasında tam bir uluslararası silahlı çatışmaya dönüşmeye başlamıştır. Rusya'nın da desteğiyle¹² milli askeri birliklerini oluşturarak silahlanan Ermenistan tarafı, savaşa avantajlı girmiştir. Nitekim 16 Ekim 1991'de başlayan Ermeni saldırıları sonucu 1992 yılının Şubat ayına kadar olan süreçte Azerbaycan Türklerinin çoğunlukta yaşadığı 57 yerleşim biriminden 35'i işgal edilmiştir¹³. Savaş'ın bu döneminde Ermeni askerlerin sivil halka yönelik ciddi ve ağır şiddet eylemleri vahim boyutlara ulaşmıştır.

¹¹ Bkz. KRÜGER, s. 100.

¹² Bkz. Emin ARİF (ŞİXƏLİYEV): "Dağlıq Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan Münaqişəsinin Həllinə Mane Olan Amillər", Reha YILMAZ (Ed.), QARABAĞ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı 2010, s. 42.

¹³ Arif YUNUSOV: Karabakh: Past and Present, Baku 2005, s. 43. Kitabın tarafımızca da kullanılan dijital versiyonu için bkz. <http://www.erevangala500.com/book/pdf/1323817209.pdf>

Sivil halka yönelik gerçekleştirilen olayların en dehşetlisi, Ermeni milis ve askerlerinin 1992 yılının 26 Şubat gecesi¹⁴ Dağlık Karabağ sınırları içerisinde sadece Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Hocalı kasabasına saldırıları sırasında yaşanmıştır.

İnsan Hakları İzleme Komitesi'ne göre “*katliam*”, Azerbaycan tarafınca “*soykırım*”¹⁵ olarak nitelendirilen olayda, 3.000 civarında sivilin ve sadece 160 hafif silahlı milisin olduğu Hocalı kasabasına bölgedeki 366. Rus Motorize Alayı'nın da desteğini alarak saldıran Ermeniler, bir gecede çoğunluğu kadın, yaşlı ve çocuklardan oluşan 636 kişiyi öldürmüştür¹⁶. İnsan Hakları İzleme Komitesi, 1993 yılında yayınladığı raporda en az 161 sivilin öldürüldüğünü¹⁷, daha sonra yayınladığı başka bir raporda ise 200 kişinin hunharca katledildiğinin, toplamda ise 500-1.000 arası ölü olduğunun genellikle kabul edildiğini belirtmiştir¹⁸. İki yıl sonra Azerbaycan Başsavcılığı Araştırma Grubu 160'ı kadın, 33'ü çocuk olmak üzere 485 ölü, 120 kayıp, 487 yaralı ve 500 civarında rehin olduğunu, bazı cesetlerin tanınmayacak derecede vahşice işkence gördüğünü, burunlarının, kulaklarının kesildiğini ve kafa derilerinin yüzüldüğünü bildirmiştir¹⁹.

BM Cenevre Ofisi'nin Azerbaycan Daimi Temsilcisinin 2002 yılında BM İnsan Hakları Komisyonu'na gönderdiği mektupta yukarıda verilen sayılar 106'sı kadın 83'ü çocuk olmak üzere toplam 613 ölü, 487 kalıcı hasarlı yaralı, 150'si halen kayıp 1275 rehin şeklinde aktarılmıştır²⁰. Uluslararası

¹⁴ *de Vaal*'a göre, büyük bir ihtimalle bu tarih, dört yıl önce aynı gün gerçekleşen Sumgait'te yaşanan olayların anısına seçilmiştir. **De VAAL**, s. 199.

¹⁵ *Human Rights Watch/Helsinki, Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, 1994, s. 6. Metin için bkz. <<http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/AZER%20Conflict%20in%20NK%20Dec94.pdf>>; Cornell de, Ermeni iddialarının tersine olayın bir “*katliam (massacre)*” olduğunu ifade etmektedir. Svante E. **CORNELL**: *The Nagorno-Karabakh Conflict*, Report no. 46, Departement of East European Studies, Uppsala University, s. 32. Soykırım nitelendirmesi için bkz. “**The Khojali Genocide**”, The Series of “*The True Facts About Garabagh*”, Heydar Aliyev Foundation, Baku 2006.

¹⁶ **YUNUSOV**, s. 43. Olaya ilişkin kısa değerlendirme için aynı zamanda bkz. Johannes **RAU**: *The Nagorno- Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan-A Brief Historical Outline*, Verlag Dr. Köster, Berlin 2008, s. 38.

¹⁷ *Report by Human Rights Watch 1993, The Former Soviet Union*. Metin için bkz. <<http://hrw.org/reports/1993/WR93/Hsw-07.htm>>

¹⁸ *Human Rights Watch/Helsinki, Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, 1994, s. 22.

¹⁹ **YUNUSOV**, s. 43.

²⁰ Letter dated 23 April 2002 from the Permanent Mission of Azerbaijan to the United Nations Office at Geneva addressed to the Chairperson of the Commission on Human Rights. **UN Doc. E/CN.4/2002/186**.

medya haberleri de²¹, Azerbaycan tarafından yapılan soruşturmayı haklı kılacak şekilde kimlikleri belirlenemeyecek derecede vahşice öldürülmüş kadın ve çocuk cesetleri olduğunu ortaya koymuştur²².

Ermenistan tarafı olayın sorumluluğunu gönüllü ve düzensiz birliklere atarken²³, Azerbaycan tarafı konuyla ilgili net açıklama yaparak suçluların Ermeni askeri birlikleri olduğunu ifade etmiştir. Bazı uluslararası raporlarda düzensiz birliklerden, Karabağ savunma birliklerinden ve 366. Rus Motorize Alayı'nın desteğinden bahsedilse de²⁴, Ermeni ordusu ve Ermeni birliklerinin olayda ciddi rol aldığını bildiren raporlar da mevcuttur²⁵. Nitekim sonraki yıllarda Ermenistan Devlet Başkanı olan, dönemin bölgedeki Ermeni birliklerinin komutanlarından *Serj Sarkisyan, de Vaal*'a verdiği musahibede açıkça şöyle demektedir: *"Hocalıya kadar Azerbaycanlılar bizimle oyun oynayabileceklerini, Ermenilerin sivil halka saldıramayacağını zannetmekteydiler. Hocalı olayı ile biz, bu anlayışı kırmış olduk". De Vaal, yaptığı bu musahibe sonucunda haklı olarak olayın kısmen de olsa önceden düşünülmüş bir korkutma eylemi olduğu sonucuna varmaktadır*²⁶.

Hocalı *"katliamı/soykırımı"*, uluslararası toplumun dikkatinin Dağlık Karabağ'a yönelmesine, özellikle AGİT Dışişleri Bakanlarının, 30 Ocak 1992'den itibaren AGİT üyesi iki devlet arasındaki sorunun çözümü için 24 Mart 1992'de Minsk Konferansı'nda bir araya gelerek Minsk Grubu'nu

²¹ Hocalı *"katliamı/soykırımı"* hakkında yabancı basında çıkan tüm haberlerin toplusu ve ayrıntılı veriler için özellikle bkz. **Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münaqişesi**, Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi, s. 43-62. Kitabın tarafımızca da kullanılan dijital versiyonu için bkz. <<http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf>>

²² Bkz. **KRÜGER**, s. 22-23, dn. 185; *de Vaal*, olayları şöyle aktarmaktadır: *"Birkaç gün sonra Bölgeye gelen gazeteci ve araştırmacılar, katliam görüntülerinden dehşete gelmişlerdi. Param parça edilmiş cesetler donmuş toprağın üzerinde her tarafa saçılmıştı. The Times gazetesinden Anatol Liven'in belirttiği gibi, cesetlerin bazılarında, aynı zamanda küçük bir kızın vücudunda dehşetli yaralar vardı. Onun sadece yüzü tanınacak durumdaydı."* **de VAAL**, s. 200. Hocalı olaylarının ardından Rus *"Moskovskie Novosti"* gazetesi haberi *"Hocalı'da sadece ölümler kaldı"* başlığı ile vermiştir. Bkz. Юрий ПОМПЕЈЕВ (Çev. Заһид МУСТАФАЈЕВ): Гарабағ Ган Ичиндә, Азәрбајҗан Енциклопедијасы, Бақы-1996, s. 9.

²³ Ermenistan tarafı Hocalı olaylarının Bakü ve Sumgayıt'tan kaçır gelen Ermeni gençlerinden oluşan düzensiz birlikler tarafından kısas almak amacıyla gerçekleştirildiğini iddia etmektedirler. Bu konuda bkz. **de VAAL**, s. 201.

²⁴ *Human Rights Watch/Helsinki, Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, 1994, s. 5; *de Vaal*'ın da aktardığı şekliyle, Hocalı işgalinde oynadığı *"şerefsiz"* rolün ardından Moskova, 366. Motorize Alayı'nın Karabağ'dan çıkarılması konusunda emir vermiştir. **de VAAL**, s. 203. Rus 366. Motorize Alayı'nın olaylarda önemli rol aldığını *Pompeyev* de belirtmektedir. **ПОМПЕЈЕВ**, s. 10.

²⁵ **KRÜGER**, s. 101, dn. 48.

²⁶ **de VAAL**, s. 201.

oluşturmasına rağmen, Ermenistan tarafı askeri harekâta, yani silahlı saldırıya devam etmiştir. Mayıs 1992'e kadar geniş veya dar kapsamda Ermenistan ile ilişkisi olan gönüllülerin ve milislerin silahlı mücadelesinden bahsedilebilirse de, Haziran 1992'den itibaren Ermenistan'ın da içinde olduğu açık ve topyekûn bir savaş başlamıştır. Böylece Azerbaycan'ın iç sorunu niteliğindeki Dağlık Karabağ çatışması devletleri arası bir savaşa dönüşmüştür.

Devletlerin askeri yapılanması Sovyet ordusundan artakalan silahlar ve teçhizatla gerçekleştirilmiştir. Aslında bu yapılanmada ülkesinde daha fazla askeri birlik olan Azerbaycan karlı çıkmışsa da, söz konusu avantaj ilerleyen yıllarda kapsamı tam olarak belli olmamakla birlikte, Rusya'nın silah desteği ile Ermenistan lehine değişmiştir²⁷. Rusya'nın silah desteğinin ardından, 8 Mayıs 1992'de tamamı Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Dağlık Karabağ'ın en büyük yerleşim biri olan Şuşa, 15 Mayıs'ta ise Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında koridor oluşturan ve Özerk Bölge sınırları dışında kalan Laçın şehirleri, Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.

İşgal edilen bölgelerin kurtarılması için Azerbaycan'ın Haziran ayında başlattığı başarılı taarruz ve yabancı siyasi liderlerin barış görüşmeleri için devreye girmesi sadece Dağlık Karabağ değil, Ermenistan liderleri üzerinde de geçici bir baskı yaratmıştır. Bununla birlikte Ermeni saldırıları, tam da Minsk Grubu'nun 2 Mart 1993 tarihli Roma toplantısının ardından tekrar yoğunlaşmaya başlamıştır. Dağlık Karabağ'a yönelik askeri eylemler Ermeni liderler arasında görüş farklılığına neden olsa da, özellikle dönemin Savunma Bakanı *Manukyan*'ın Ermenistan ordularına Azerbaycan topraklarında operasyon düzenleyecek şekilde müdahale emri verdiği bilinmektedir²⁸. Nitekim yoğunlaşan Ermeni saldırıları sonucunda savaşın sürdüğü Dağlık Karabağ sınırları dışında kalan ve Azerbaycan'ın en büyük yerleşim birimlerinden olan *Kelbecer* (Nisan/Mayıs 1993), *Ağdam* (23 Temmuz), *Fuzuli* (23 Ağustos), *Cebrail* (23 Ağustos), *Gubadlı* (31 Ağustos) ve *Zengilan* (23 Ekim) işgal edilmiştir.

Ermenistan'ın Karabağ'daki askeri rolü en açık bir şekilde 1993 sonbaharında Kelbecer'in işgali sırasında görülmüştür. Kelbecer, Dağlık

²⁷ de VAAL, s. 197.

²⁸ Dönemin Ermenistan Savunma Bakanı *Vazgen Manukyan*, *de Vaal*'a verdiği müsahibede, Ermenistan ordusunun güya savaşa katılmadığı hakkındaki beyanatların uluslararası toplumu ikna etmek için olduğunu açıkça itiraf etmekte ve konuşmasını şöyle devam ettirmektedir: “İnanın ki, siyasi beyanatlara bakılmaksızın, Karabağ ve Ermenistan orduları birlikte askeri eylemler yürütmekteydiler. Ben hiçbir zaman askerlerin Karabağ veya Ermenistan'dan olmasına önem vermiyordum”. *Manukyan*, daha ihtiyatlı politika yürüten dönemin Devlet Başkanı *Ter-Petrosyan*'a bilgi vermeden Ermeni komutanlara defalarca Dağlık Karabağ'da savaşa katılmak emri verdiğini de söylemektedir. de VAAL, s. 244.

Karabağ'ın sınırları dışında kalan ve Laçın koridoru ile birlikte Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'dan ayıran Azerbaycan toprağıdır. Bu anlamda günümüze kadar dahi stratejik bir bölge olma özelliğini korumaktadır. Kelbecer savunmasına en ciddi darbe Ermeni orduları tarafından batıdan, yani Ermenistan arazisinden yapılmıştır²⁹. Kelbecer'de Ermenistan'ın askeri desteğı ve saldırının Ermeni komutanlarca yönetilmesi, yine dönemin Savunma Bakanı *Manukyan* tarafından en yüksek düzeyde emredilmiştir³⁰. Ermenistan askerlerinin ve Dağlık Karabağ birliklerinin birlikte hareket etmesi Azerbaycan'ın güneyinde, yani çatışma alanının dışında yer alan Zengilan'ın Ekim ayındaki işgali sırasında da görülmektedir³¹. İnsan Hakları İzleme Komitesi de, işgal bölgesinde görevlendirilen Ermeni polislerinin varlığını rapor etmiştir³².

Özellikle Kelbecer'in işgali, devletin silahlı birliklerin doğrudan kullanılmasının, diğeri bir ifade ile Ermenistan'ın çatışmaya doğrudan askeri müdahalesinin ilk açık örneğini oluşturmaktadır. Ermenistan'ın silahlı saldırısı, bölgenin Ermeni birliklerince işgali ve askeri teçhizatla donatılan Ermeni polislerinin müdahalesi, uluslararası hukukun kuvvet kullanma yasağının açıkça ihlali anlamına gelmektedir. Nitekim Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin sınırları dışında kalan Kelbecer'in işgali, Ermenistan üzerinde muazzam uluslararası baskının oluşmasına neden olmuş³³ ve BM Güvenlik Konseyi'nin ilk kez konuyla ilgili karar alması ile sonuçlanmıştır. Güvenlik Konseyi 822 sayılı kararıyla, uluslararası barış ve güvenliğin bozulduğuna yönelik endişelerini dile getirerek, askeri eylemlerin acilen durdurulmasını ve işgalci güçlerin Kelbecer'i ve işgal edilen Azerbaycan topraklarını hemen terk etmesini talep etmiştir³⁴.

²⁹ *Human Rights Watch/Helsinki, Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 68.

³⁰ Kelbecer'in işgali Ermeni üst düzey yöneticileri arasında, özellikle de olayları daha barışçıl yöntemlerle çözmeye çalışan dönemin Devlet Başkanı *Levon Ter-Petrosyan*'la savaştaki başarılarını pekiştirmeye çalışan Savunma Bakanı *Vazgen Manukyan* arasındaki çatışmayı daha da artırmıştır. Ancak *Manukyan* kendisi, Kelbecer saldırısına Ermeni ordularının katılacağı bilgisini *Ter-Petrosyan*'dan büyük ölçüde sakladığını, kendisine saldırının çok az kısmı hakkında bilgi verdiğini, küçük bir birliğe destek verme konusunda talimat aldıktan sonra ise çok daha fazlasını yaptığını açıkça itiraf etmektedir. **de VAAL**, s. 246.

³¹ **de VAAL**, s. 259.

³² *Human Rights Watch/Helsinki, Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 70.

³³ *de Vaal*'a göre, Ermenilerin başarılı bir şekilde gerçekleştirdiğı Kelbecer işgali, Karabağ'la Ermenistan arasında yeni bir köprü kurmakla birlikte, önemli siyasi kayıplara neden olmuştur. Bu olayda ilk kez Ermenistan Cumhuriyeti ordusunun Azerbaycan topraklarında askeri ameliyat düzenlediğı tezip edilemez kanıtlarla ortaya çıkmıştır. **de VAAL**, s. 247

³⁴ UN Security Council, Resolution 822 (1993), **UN Doc. S/RES/822 (1993)**.

BM Güvenlik Konseyi'nin üç ayrı karar daha almasına rağmen³⁵, Dağlık Karabağ savaşının son ve belki de en kanlı aşaması Aralık 1993-Mayıs 1994 arasında yaşanmıştır. Bu dönemde Karabağ'da savaşanların büyük çoğunluğunu Ermenistan'dan gelen askerler oluşturmuştur. Ağustos 1993'de aslen Karabağlı, yani Azerbaycan vatandaşı olan *Serj Sarkisyan*'ın Ermenistan Savunma Bakanı olarak atanması sonucu, *de Vaal*'ın ifadesi ile Dağlık Karabağ ve Ermenistan orduları arasındaki hat da tamamen kaybolmuştur.³⁶

Sonuç itibariyle, yaşanan gerçekler, İnsan Hakları İzleme Komitesi ve bazı batılı gazetecilerin yazı ve tespitlerinde ortaya koyduğu deliller, bağımsızlıktan ateşkese kadar olan dönemde Ermenistan'ın doğrudan askeri güç kullanmadığı görüşünü tekrar etmektedir³⁷. Tüm bu bilgiler Ermeni ordusunun Dağlık Karabağ'a bilfiil askeri eylemlerde bulunduğunu göstermektedir³⁸. BM Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu dört kararda da söz konusu hususların altı çizilmiştir. Her ne kadar açıkça saldırgan devlet tespiti yapılmasa da, silahlı güç kullanılmasının ve işgalin hemen sona erdirilmesinin Ermenistan'a yönelik olduğu kararların metninden ve lafzından da anlaşılmaktadır. Kararların tümünde, müdahaleci devlet tarafından her türlü düşmanca hareketlerin kesilmesi talep edilmektedir. Dağlık Karabağ'ın devlet olarak tanınmadığı ve aynı zamanda Azerbaycan toprakları hukuka aykırı bir şekilde ihlal edildiği dikkate alındığında, kararlarda Ermenistan'ın kastedildiği açıktır. Nitekim İnsan Hakları İzleme Komitesi'nin raporlarına göre de Ermenistan, çatışmanın başladığı ilk günden itibaren Azerbaycan'a karşı kullanılan silahların teminine büyük destek sağlamıştır³⁹. Bu çerçevede, 1994 yılında yapılan ateşkese kadar olan süreçte uluslararası hukukun kuvvet kullanma yasağının ihlalini gösteren yeterli derecede delilin ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. Yaşanan tüm bu olaylar Ermenistan tarafından ileri sürülen askeri karışma olmadığı iddiasını ortadan kaldırmakta, işgal sırasında Dağlık Karabağ Ermenileri ve Ermenistan ordusunun askeri eylemlerde birlikte hareket etmiş olduğunu açıkça göstermektedir⁴⁰.

³⁵ UN Security Council, Resolution 853 (1993), **UN Doc. S/RES/853 (1993)**; Resolution 874 (1993), **UN Doc. S/RES/874 (1993)**; Resolution 884 (1993), **UN Doc. S/RES/884 (1993)**.

³⁶ Yine *de Vaal*'ın ifade ettiği gibi, artık hiç kimse Ermenistan'ın Azerbaycan ile savaşmadığına inanmıyordu. **de VAAL**, s. 271.

³⁷ **KRÜGER**, s. 103; aynı şekilde bkz. **RAU**, s. 41.

³⁸ Nitekim *Sarvarian* da, özellikle 1992-1994 yılları arasında Ermenistan ordusunun askeri eylemlerde bilfiil rol aldığı ifade etmektedir. **SARVARIAN**, s. 198.

³⁹ *Human Rights Watch, Armenia, Human Rights Development*. Metin için bkz. <<http://www.hrw.org/reports/1995/WR95/HELSINKI-01.htm>>

⁴⁰ **KRÜGER**, s. 102-103.

b. 1994 Tarihli Ateşkestten Günümüze Kadar Olan Dönem

Mayıs 1994'de ateşkesin imzalanması⁴¹ Dağlık Karabağ savaşının geçici olarak durdurulmasında önemli bir adım olmuş, ancak sorun uzunca bir süre çözümlenememiştir. Dağlık Karabağ dâhil Azerbaycan'ın yaklaşık % 20'si uzun süre işgal altında kalmıştır. İşgalin gerçekleştirilmesi ve sürdürülmesi, özellikle ekonomik geri kalmışlıktan şikâyet eden Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin tek başına başarabileceği bir durum değildir. Bu anlamda Azerbaycan topraklarının işgali Ermenistan tarafından gerçekleştirildiği gibi, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'la 1994 öncesinde var olan sıkı askeri ve politik bağlantısı ateşkestten sonra da devam etmiştir.

Ermenistan ve Dağlık Karabağ yönetimini bir birinden ayırmak dahi mümkün olmamıştır. Bu anlamda ilgili dönemde Ermenistan ile Karabağ arasında *de facto* bir federasyon olduğu da söylenebilir⁴². Aradaki bağlantı özellikle yönetim yapısında en üst düzeyde görülmüştür. Nitekim Ermenistan eski Başbakanı ve Devlet Başkanı *Koçaryan*, bir dönem Dağlık Karabağ Cumhuriyeti olarak iddia edilen yapının Başkanlığını yürütmüştür⁴³. Ayrıca Dağlık Karabağ Savunma Bakanı *Serj Sarkisyan*, 1993'de Ermenistan Savunma Bakanlığına terfi ettirilmiş⁴⁴, daha sonra ise Ermenistan Devlet Başkanı olmuştur. Dağlık Karabağ'daki askeri liderlerden *Babayan*, 1994'de Ermenistan Genel Kurmay Başkanı yapılmıştır. Tüm bu hususlar Dağlık Karabağ ve Ermenistan'ın politik sistemlerinin iç içe geçmiş durumda olduğunu⁴⁵, siyasi ve askeri yapının liderler düzeyinde hep bütünlük gösterdiğini kanıtlamaktadır⁴⁶.

Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorunundaki rolü özellikle Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerin işgali ve savunulması anlamında, askeri alanda kendini daha fazla göstermiştir. Ermeni ordusu ile Karabağ askeri güçleri arasındaki ilişki sadece üst komuta düzeyinde değil, aynı zamanda Karabağ'ı

⁴¹ *The Bishkek Protocol, Bishkek 5 May 1994*. Metin için bkz. http://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/ArmeniaAzerbaijan_BishkekProtocol1994.pdf

⁴² CORNELL, s. 44; de VAAL, s. 283.

⁴³ 2003 yılında yapılan Ermenistan Devlet Başkanlığı seçimlerinde, Dağlık Karabağ Azerbaycan'ın bir parçası olduğundan Azerbaycan vatandaşı olup, Ermenistan vatandaşlığı bulunmayan *Robert Koçaryan*'ın adaylığı tartışmaya neden olmuştur. Ancak Erivan mahkemesi *Koçaryan*'ın aday olabileceğini şu ifadelerle açıklamıştır: "*Ermenistan ve Dağlık Karabağ meclislerinin 1 Aralık 1989 tarihli kararları ile sadece ülkesel olarak değil, vatandaşlık anlamında da bütünleşme gerçekleşmiştir*". Bu konuda bkz. RAU, s. 41-42.

⁴⁴ *Human Rights Watch/Helsinki, Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 111.

⁴⁵ KRÜGER, s. 104.

⁴⁶ RAU, s. 42.

işgal eden ve savunan askeri birlikler düzeyinde de görülmüştür. *Atkinson*, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi için hazırlamış olduğu raporda, Ermenistan'ın işgal süresince Dağlık Karabağ bölgesi ve çevresinde asker bulundurduğuna işaret etmiştir. Raporda, Dağlık Karabağ bölgesi için yürütülen askeri eylemlerde yerli Ermeniler dışında Ermenistan'dan gelen askerlerin de rol aldığı, Ermenistan askerlerinin Dağlık Karabağ bölgesinde ve çevre illere yerleştirildiği, bölgedeki sivillerin Ermenistan pasaportu taşıdığı, Ermenistan hükümetinin bölgeye ciddi biçimde bütçe ve kaynak ayırdığı açıkça ifade edilmiştir⁴⁷.

Söz konusu görüşler diğer uluslararası sivil kuruluşların raporlarıyla da teyit edilmiştir. Uluslararası Kriz Grubu'na göre, Dağlık Karabağ'ın savunma ve işgal gücünün yarısı Ermenistan vatandaşlarından oluşmaktaydı. Kriz Grubu'nca hazırlanan raporda, iyi eğitilmiş ve donatılmış Dağlık Karabağ savunma güçlerinin önemli kısmının Ermenistan tarafından sağlandığı, sözleşmeli askerlerle birlikte, Ermeni askerlerinin Ermenistan tarafının belirttiği gibi gönüllü olarak değil, zorunlu hizmetini tamamlamak için bölgeye gönderildiği açıkça ifade edilmiştir. Kriz Grubu'na göre, Dağlık Karabağ savunma güçleri ile Ermenistan ordusu arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Ermenistan hükümeti yoğun bir silah ve mühimmat desteği verdiğini, Dağlık Karabağ yönetimi de Ermenistan'dan gelen subayların orduyu eğittiğini zaten kabul etmekteydi⁴⁸.

İnsan Hakları İzleme Komitesi'nin "*Dağlık Karabağ Çatışmasının 7. Yılı*" raporunda da hukuki açıdan Ermenistan ordularının Azerbaycan'da bulunmasının Ermenistan'ı çatışmanın tarafı haline getirdiği, bu anlamda sorunun Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki uluslararası bir sorun olarak ortaya çıktığı açıkça ifade edilmiştir⁴⁹.

AGİT resmi gözlemcileri de Ermenistan askerlerinin özellikle işgal bölgelerinden biri olan Kelbecer'de yerleştirilmiş olduklarına dikkat çekmiştir⁵⁰. 2003 yılında AGİT Başkanı'nın Özel Temsilcisi *Anjey Kasprshik* de bölgeyi ziyareti sırasında yaptığı açıklamalarda işgal altındaki Azerbaycan topraklarında Ermenistan Savunma Bakanlığı'na bağlı askeri birliklerin

⁴⁷ *Report, Political Affairs Committee, Rapporteur David Atkinson, United Kingdom, The Conflict Over Nagorno-Karabakh Region dealt with by the OSCE Minsk Conference, Doc. 10364, 24 November 2004, par. 6. Metin için bkz. <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=10733&Language=en>*

⁴⁸ *International Crisis Group, Nagorno-Karabakh: Viewing the Conflict From the Ground, Europe Report No. 166, 14 September 2005, s. 9-10.*

⁴⁹ *Human Rights Watch/Helsinki, Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh, s. 67-73.*

⁵⁰ Bu konuda bkz. **KRÜGER**, s. 105, dn. 74.

bulduğunu, durumun dönemin Ermenistan Savunma Bakanı *Serj Sarkisyan* tarafından da kabul edildiğini ifade etmiştir⁵¹. Genç Ermeni askerlerinin eğitimlerini Ermenistan-Azerbaycan sınırında gördükleri tarafsız yazarlarca da ifade edilmiştir⁵².

Benzer hususlar Avrupa Konseyi'nin 1416 (2005) sayılı kararı ve ABD Devlet Departmanı'nın Ermenistan konusundaki insan hakları raporlarında da teyit edilmiştir. ABD Devlet Departmanı'nın Ermenistan konusundaki 2006 yılı insan hakları raporunda açıkça Ermenistan işgalinden ve işgalin günümüzde de devam ettiğinden bahsedilirken⁵³, 2012 yılı insan hakları raporunda Ermenistan'ın desteğini alan etnik Ermeni ayrılıkçıların Azerbaycan'ın bir kısmını denetim altında tuttukları belirtilmiştir⁵⁴. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi tarafından 25 Ocak 2005 yılında kabul edilen 1416 sayılı kararda⁵⁵ ise, Azerbaycan'ın önemli bir kısmının işgal altında olduğu ve etnik temizlik yapıldığı vurgulanmıştır. Kararda, uluslararası sorumluluğa da dikkat çekilerek üye devletlerden birinin başka bir devletin ülkesini işgal etmesinin kendi başına uluslararası hukukun ağır ihlali anlamına geleceği ve BM kararlarına uyularak işgal edilen bölgelerin hemen boşaltılması gerektiği ifade edilmiştir⁵⁶.

Avrupa Parlamentosu'nun 2010 yılında kabul ettiği *Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya Stratejisi İhtiyaçlarına Dair* 2216 sayılı kararında ise, çok daha açık ifadeler kullanılarak, Azerbaycan'ın ülke bütünlüğünün Ermenistan tarafından kuvvet kullanılmak suretiyle hukuka aykırı bir şekilde ihlal edildiği, bu çerçevede Ermeni silahlı birliklerinin işgal edilen Azerbaycan topraklarından derhal çekilmesi gerektiği belirtilmiştir⁵⁷.

⁵¹ Araz **ASLANLI**: "Karabağ Probleminin Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor mu?", Reha YILMAZ (ed.), QARABAĞ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz, Qafqaz Üniversitesi Beynəlxalq Münəşşələr Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı 2010, s. 462.

⁵² Nitekim *de Vaal* da, genç Ermeni askerlerinin zorunlu askerlik hizmetlerini Dağlık Karabağ'da tamamladıklarını ve bunun Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la tamamen birleştirildiğini gösterdiğini ifade etmektedir. **de VAAL**, s. 284.

⁵³ *Country Reports on Human Rights Practices 2006, Bureau of Democracy, Human Rights and Labour, 6 March 2007*. Metin için bkz. <<http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2006/78799.htm>>

⁵⁴ *Country Reports on Human Rights Practices for 2012, Bureau of Democracy, Human Rights and Labour, Armenia 2012 Human Rights Report*, s. 3. Metin için bkz. <<http://www.state.gov/documents/organization/204468.pdf>>

⁵⁵ *Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 1416 (2005), The Conflict Over the Nagorno-Karabakh Region dealt with by the OSCE Minsk Conference*. Metin için bkz. <<http://assembly.coe.int/documents/adoptedtext/ta05/eres1416.htm>>

⁵⁶ *Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 1416 (2005)*, par. 3 ve par. 10.

⁵⁷ *European Parliament Resolution "on the need for an EU Strategy for the South Caucasus" (2009/22169INI)*, *European Parliament, Session Document A7-0123/2010, 23.04.2010*, s. 6-

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de, 16 Haziran 2015 tarihli “*Çiragov ve diğerleri v. Ermenistan*” kararında Ermenistan Devletinin belirtilen dönemde Dağlık Karabağ üzerinde etkin kontrol sağladığını açıkça kabul etmiştir⁵⁸.

Azerbaycan topraklarının Ermenistan Devleti tarafından hukuka aykırı bir şekilde işgal edildiğini, yani silahlı çatışmanın tarafının doğrudan Ermenistan Devleti olduğunu, 27 Eylül 2020’de başlayan silahlı çatışmalar da açıkça ortaya koymuştur. Bu anlamda Ermenistan Devleti, başından itibaren hukuka aykırı bir şekilde Azerbaycan topraklarını işgal etmiş, işgali sürdürmüş ve 27 Eylül 2020 sonrasında da hukuka aykırı eylemlerine devam etmiştir. Kuvvet kullanılarak başka bir devletin ülkesinin zapt veya işgal edilmesi, işgalin sürdürülmesi ve uluslararası hukuka aykırı bir şekilde güç kullanılması ise, uluslararası hukukta var olan kuvvet kullanma yasağının ağır ihlalini oluşturmaktadır. Bu anlamda Azerbaycan’ın yaklaşık % 20’lik kısmını hukuka aykırı kuvvet kullanma yoluyla işgal eden Ermenistan’ın uluslararası hukukun kuvvet kullanma yasağını ağır bir şekilde ihlal ettiği ve uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle de sorumlu tutulması gerektiği açıktır.

2. ERMENİSTAN’IN SORUMLULUĞU VE KAPSAMI

A. Organlarının Eylemleri Nedeniyle Sorumluluğu

Ermenistan, özellikle son yıllarda Dağlık Karabağ sorununun tarafı olmadığını ifade ederek, uluslararası hukuka aykırı eylemlerinin sorumluluğundan kaçmaya çalışmıştır⁵⁹. Zaten günümüzde kimi işgalci devletlerin işgal edilen ülkede “*kukla hükümet ya da devlet*” kurmak suretiyle eylemlerinin uluslararası sorumluluğunu yüklenmekten kaçınmaya çalıştıkları bilinmektedir⁶⁰. Ancak yukarıdan anlatılanlardan, Ermenistan’ın Dağlık Karabağ çatışması ile başından itibaren doğrudan ilişkisinin olduğu açıkça görülmektedir. Daha doğru bir ifade ile yerel halkın da desteğini alan Ermenistan’ın bilfiil Azerbaycan topraklarını işgal ettiği ve sürdürdüğü anlaşılmaktadır⁶¹. Nitekim uluslararası belgelerle de ortaya konulan ilişki,

---

7, par. 6-11. Metin için bkz. <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=/EP//NONGML+REPORT+A720100123+0+DOC+PDF+V0//EN>>

⁵⁸ *Case of Chiragov and others v. Armenia, App. No. 13216/05, GC Judgment of 16 June 2015, Par. 186; bkz. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353>*

⁵⁹ CORNELL, s. 27.

⁶⁰ PAZARCI, 4. Kitap, s. 181.

⁶¹ Ermenistan’ın, özellikle son dönemlerde resmi olarak reddetmesine ve somut olayın Karabağ Ermenilerinin bağımsızlık girişimi olarak değerlendirmesine rağmen, kimi zaman

Dağlık Karabağ'da bağımsız *de facto* devletin değil, tam tersine Ermenistan'ın işgal sonucu kurumsallaştırmaya çalıştığı bir yapının olduğunu göstermiştir. Ermenistan, uluslararası hukukun kuvvet kullanma ve müdahale yasağının ihlalini sadece geçmişte değil, 27 Eylül sonrasında Azerbaycan kendi topraklarında kontrol sağlamaya çalıştığında da silahlı çatışmanın tarafı gibi hareket ederek devam ettirmiştir.

Uluslararası hukukun kuvvet kullanma yasağına ilişkin kurallarını (*jus ad bellum*) zaten ihlal eden Ermenistan, aynı zamanda insancıl hukuk (*jus in bello*) kurallarını da her zaman görmezden gelmiştir. Zira Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgalinin ardından insancıl hukuka ilişkin uluslararası kuralların da yoğun bir şekilde ihlal edildiğine tanık olunmuştur⁶². Ermenistan'ın, hukuka aykırı bir şekilde kuvvet kullanarak işgal ettiği bölgelerde etnik temizlik yaptığı, bölge üzerinde kontrolü tamamen ele geçirmeyi amaçladığı açıkça görülmüştür. Azerbaycan tarafının ülke bütünlüğünün hiçbir şekilde müzakere konusu olmayacağını ısrarlı bir şekilde vurgulamasına rağmen Ermenistan, söz konusu politikaları ile bölgede fiili bir durum yaratarak, işgalini oldubittiye (*fait accompli*) dönüştürmeye çalışmıştır. Oysa günümüz uluslararası hukuk anlayışı işgal yöntemiyle ülke kazanılmasını, diğer bir ifade ile işgalin ilhaka dönüştürülmesini kabul etmemektedir⁶³. İnsancıl hukuk kuralları gereğince, işgal edilen topraklarda asıl devletin egemenliği sona ermez, sadece işgal süresince askıda kalır. Dolayısıyla işgal eden, bu süre zarfında yalnızca geçici bir idare hakkı kullanır⁶⁴. Ne var ki Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı fiili olarak kendisine bağımlı hale getirmek amacıyla değişik yöntemlere başvurmuştur. Ermenistan'ın uluslararası insancıl hukuk kurallarını ihlal eden eylemlerin başında, bölgenin demografik yapısının değiştirilmesi gelmektedir. Ermenistan'ın hukuka aykırı kuvvet kullanması ve işgali nedeniyle 40.000'i Dağlık Karabağ'dan, 560.000'i işgal edilen çevre illerden olmak üzere toplam

---

Ermeni yetkililerin de işgali kabul ettikleri görülmektedir. Nitekim 17 Mayıs 2001'de dönemin Savunma Bakanı *Serj Sarkisyan* Ermenistan Meclisi'nde yaptığı konuşmada şu ifadeleri kullanmıştır: "İşgal ettiğimiz topraklar var. Bunda utanılacak bir şey yok. Güvenliğimiz gereği bu toprakları işgal ettik. Biz bunu 1992 yılı ve öncesinde de söylüyorduk, şimdi de söylüyoruz. Belki üslubum diplomatik değil, ancak gerçek bu." **ASLANLI**, s. 460'dan naklen.

⁶² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kamal **MAKİLİ-ALİYEV**: Nagorno-Karabakh Conflict in International Legal Documents and International Law, Center for Strategic under the President of the Republic of Azerbaijan (SAM-Strateji Araştırmalar Merkezi), Fall 2013.

⁶³ Ian **BROWNLIE**: Principles of Public International Law, Seventh Edition, Oxford University Press, Oxford 2008, s. 161.

⁶⁴ Ayşe Nur **TÜTÜNCÜ**: İnsancıl Hukuka Giriş, 2. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2012, s. 137.

600.000 Azerbaycan Türkü yerlerinden edinilmiştir⁶⁵. Yerlerinden edilen kişiler Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde göçmen kaplarında yaşamak zorunda kalmıştır. Ermenistan ise, göç etmek zorunda kalan Azerbaycan Türklerinin boşalttığı bölgelere nüfus transferi yapmıştır⁶⁶. Bu hususa, AGİT gözlemcilerinin işgal edilmiş bölgelere 31 Ocak-5 Şubat 2005 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu ziyareti sonucunda hazırladığı raporda da dikkat çekilmiştir⁶⁷. Bölgeye insancıl hukuk kurallarına aykırı bir şekilde yapılan yerleştirmelerden fazlasıyla rahatsız olan Azerbaycan'ın isteği üzerine BM Genel Kurulu 29 Ekim 2004 yılında “Azerbaycan'ın işgal edilmiş bölgelerindeki durum” konusunu gündemine almaya karar vermiş⁶⁸ ve konu Genel Kurul'un 23 Kasım 2004 tarihli 59. Oturumunda görüşülmüştür. Oturumda, Ermenistan tarafının hukuka aykırı eylemlerini belgeleri ile ortaya koyan Azerbaycan, bölgeye yapılan yerleştirmelerden duyduğu ciddi rahatsızlığı dile getirmiştir⁶⁹. Buna rağmen Ermenistan, bölgenin demografik yapısının değiştirilmesine ilişkin politikalarına devam etmiştir⁷⁰. Bu amaçla, “Arsak'a Dönüş” projesi adı altında işgal edilen Azerbaycan topraklarındaki Ermeni sayısının 2010 yılında 300.000'e kadar yükseltilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bu projenin yürütülmesinde Ermenistan Başbakanlığının önemli rol oynadığı, içinde resmi bürokratlar ve sivil kuruluşların olduğu özel çalışma gruplarının oluşturulduğu bilinmektedir⁷¹. Oysa 1949 Cenevre Sözleşmelerinin dördüncüsü olan Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin⁷² 49/6. maddesi ve aynı şekilde Ek Protokol I, md. 85/4(a) işgal edilen bölgelere yeni yerleştirmeler yapılmasını

⁶⁵ *International Crisis Group Policy Briefing No. 67, Tackling Azerbaijan's IDP Burden*, 2012, s. 2.

⁶⁶ Bkz. Letter dated 11 November 2004 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the President of the General Assembly, Annex: Information on the Transfer of Population into the Occupied Territories of Azerbaijan. **UN Doc. A/59/568**.

⁶⁷ Bkz. Letter dated 18 March 2005 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General, Annex II, Report of the OSCE Fact-Finding Mission (FFM) to the Occupied Territories of Azerbaijan Surrounding Nagorno-Karabakh (NK), **UN Doc. A/59/747-S/2005/187**.

⁶⁸ UN General Assembly, Fifty-ninth Session, 46th Plenary Meeting, 29 October 2004, **UN Doc. A/59/PV.46**.

⁶⁹ UN General Assembly, Fifty-ninth Session, 60th Plenary Meeting, Agenda item 163, The Situation in the Occupied Territories of Azerbaijan, 23 November 2004, **UN Doc. A/59/PV.60**.

⁷⁰ Ayrıntılı veriler için bkz. *International Crisis Group, Nagorno-Karabakh: Viewing the Conflict From the Ground, Europe Report No. 166, 14 September 2005*, s. 6-8.

⁷¹ **MUSAYEV**, “From Territorial Claims...”, s. 44.

⁷² Türkçe resmi metin için bkz. R. G. 30 Ocak 1953, Sayı: 8322.

yasaklamaktadır. Bu anlamda, başta 49. madde olmak üzere, uluslararası örf ve adet hukuku kuralları olarak da kabul edilen Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmesi'nin 47 ve devamı maddelerine uymayan Ermenistan'ın eylemleri, uluslararası hukukun esaslı ihlali anlamına gelmektedir⁷³. İşgal bölgesindeki demografik yapının değiştirilmesi Nürnberg Mahkemesi tarafından da hukuka aykırı bir eylem olarak değerlendirilirken⁷⁴, BM'nin birçok kararlarında da bu hususa açıkça yer verilmektedir. UAD de, göç ettirmenin ve nüfusun yerinin değiştirilmesinin soykırım suçunu oluşturmamakla birlikte, 1949 Cenevre Sözleşmelerinin dördüncüsü olan Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin ihlali anlamına geleceğini belirtmektedir⁷⁵.

İşgal altındaki bölgelerde hukuka aykırı eylemlerin bir diğeri, kültür varlıklarına ve çevreye verilen ciddi zararlardır. Ermeni işgali altındaki bölgelerde Azerbaycan halkına ait 500 civarında tarihi-mimarlık, 100'den fazla arkeolojik abide, on binlerce eseri olan 22 müze, dört resim galerisi, 4.600.000 kitap ve elyazmaların saklandığı 927 kütüphane, 85 müzik ve güzel sanatlar okulu, 20 kültür sarayı, 4 devlet tiyatrosu kalmıştır. Ermeni işgali sonucunda birçok müze dağıtılmış, Azerbaycan halkının tarihi ve kültürü ile ilgili heykeller, halılar, tarihi eserler, Azerbaycan'ın en ünlü ressamlarının resim eserleri yağmalanmış, birçoğu da Ermenistan'a götürülmüştür⁷⁶. Uluslararası hukukun genel kabul gören kurallarına göre, savaş sırasında da kültür varlıklarının korunması gerekmektedir⁷⁷. Uluslararası Kızılhaç Komitesi bünyesinde hazırlanan *Uluslararası İnsancıl Örf ve Adet Hukuku Kurallarının Listesi*'nin⁷⁸ 38-41. maddeleri kültürel varlıkların savaş sırasında

⁷³ Bkz. Kamal, **MAKİLİ-ALİYEV**: Nagorno-Karabakh Conflict in International Legal Documents and International Law, Center for Strategic under the President of the Republic of Azerbaijan (SAM-Strateji Araştırmalar Mərkəzi), Fall 2013, s. 57-60.

⁷⁴ Jean-Marie **HENCKAERTS**/Louise **DOSWALD-BECK**: Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules, ICRC, Cambridge University Press, New York 2009, s. 458, dn. 8; Aynı zamanda **MAKİLİ-ALİYEV**, s. 60.

⁷⁵ *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 43, s. 181, par. 334.

⁷⁶ Letter dated 12 February 2008 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations Addressed to the Secretary-General, Annex: The War Against Azerbaijani Cultural Heritage. **UN Doc. A/62/691-S/2008/95**. Ayrıca bkz. Eyüp **ZENGİN/Vefaddin İBAYEV**: "Karabağ'ın İşgalinin Kültürel Etkileri", Reha **YILMAZ** (ed.), QARABAĞ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münafişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı 2010, s. 344 ve s. 347-348.

⁷⁷ **PAZARCI**, s. 4 Kitap, s. 187.

⁷⁸ Uluslararası Kızılhaç Komitesi bünyesinde hazırlanan Uluslararası Örf ve Adet Hukuku Kurallarının Listesi'nin resmi olmayan Türkçe metni için bkz. **GÜNDÜZ**, s. 527 vd.

korunmasını özel olarak düzenlemektedir. Bu anlamda Ermenistan'ın eylemleri başta 1954 *Silahlı Çatışma Halinde Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Sözleşme* ve Ekleri, 1970 tarihli *Kültür Varlıklarının Kanunsuz İthal, İhraç ve Mülkiyet Transferinin Yasaklanması İçin Alınacak Tedbirlere İlişkin Sözleşme*, 1972 *Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına İlişkin Sözleşme* olmak üzere uluslararası hukuka açıkça aykırılık oluşturmaktadır⁷⁹. Ne var ki Ermenistan'ın uluslararası hukuka aykırı söz konusu eylemleri, uluslararası toplumda ciddi bir tepki görmemiştir. Oysa örneğin "*Kafkasya'nın konservatuvarı*" olarak bilinen, SSCB döneminde tarih ve mimarlık açısından sit alanı olan ve tamamen Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Şuşa'nın talan edilmesi, sadece Azerbaycan'ın değil, dünya kültür mirasının korunmasına ilişkin bir sorun olarak değerlendirilmelidir⁸⁰.

Ermenistan işgali, Azerbaycan'ın "*cennet köşesi*" diye bilinen Karabağ'ın doğal kaynaklarına ve çevresine de ağır bir zarar vermiş, bitki örtüsü, bahçeler ve ormanlar yok edilmiştir⁸¹. Ermenistan uzun bir süre bölgede arkeolojik ve jeolojik kazılar yapmıştır. Oysa UAD, *Kongo davası* kararında işgal altındaki bölgelerin doğal kaynaklarının işletilmesinin ve yağmalanmasının *jus in bello* kuralların ihlali anlamına geleceğini açıkça ifade etmektedir⁸². Yine yukarıda bahsedilen Uluslararası İnsancıl Örf ve Adet Hukuku Kurallarının Listesi'nin 43-45. maddeleri savaş sırasında doğal çevrenin korunması gerektiğini öngörmektedir. Ne var ki Mayıs 2006'da gerçekleşen orman yangınları, Karabağ'ın biyolojik çeşitliliğini ciddi bir biçimde etkilemiştir. Azerbaycan tarafı, söz konusu yangınların yeni yerleşimcilere yer açmak amacıyla kasıtlı olarak gerçekleştirildiği iddiası ile⁸³ konuyu BM Genel Kurulu'nun gündemine taşımıştır. BM Genel Kurul tarafından kabul edilen kararda yangınlar ve etkilenen bölgelerle ilgili ciddi endişeler dile getirilmiştir⁸⁴. 10 Kasım 2020'de imzalanan Ortak Beyanname

⁷⁹ Ayrıntılı olarak bkz. ZENGİN/İBAYEV, s. 350-352; Kültür mallarının uluslararası hukukta düzenlenmesine ilişkin genel bilgi için bkz. Serap AKİPEK: *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Açısından Kültür Malları*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999, s. 274 vd.

⁸⁰ ZENGİN/İBAYEV, s. 344

⁸¹ Bu konuda bkz. Eyüp ZENGİN/Nesimi KAMALOV: "*Ermenistan İşgalinin Karabağ ve Etrafı Bölgelerdeki Çevresel Etkileri*", Reha YILMAZ (ed.), QARABAĞ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz, Qafqaz Üniversitesi Beynəlxalq Münəfişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı 2010, s. 365.

⁸² *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment, I.C.J. Reports 2005, p. 168, s. 252, par. 245

⁸³ Letter dated 28 July 2006 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General, Annex: Letter dated 28 July 2006 from the Minister for Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan to the Secretary-General, General Assembly, 2 August 2006. UN Doc. A/60/963.

⁸⁴ UN General Assembly, 98th Plenary Meeting, 7 September 2006, Resolution 60/285, The Situation in the Occupied Territories of Azerbaijan. UN Doc. A/RES/60/285.

ile Dağlık Karabağ'da yaşadığı büyük yenilgi ve hezimetin ardından Bölge'yi terketmek zorunda kalan Ermeni askeri birlikleri de birçok bölgeyi yakarak, talan ederek çıkmıştır. Bütün bunlar Ermenistan Devletinin doğrudan sorumluluğunu gerektiren eylemlerdir.

İşgal bölgeleri ile ilgili en temel sorunlardan biri de Dağlık Karabağ'dan zorla göç ettirilen Azerbaycan Türklerinin geride bıraktıkları malların yağmalanması ve dağıtılması olmuştur. Göç etmek zorunda kalan Azerbaycan Türklerinin boşalttıkları evlere Ermenistan'dan transfer edilen ailelerin yerleştirdiği bilinmektedir. Şuşa, Ağdam gibi Azerbaycan'ın işgal altındaki en güzel şehirlerinin sistemli şekilde tahrip edilmesine⁸⁵ son silahlı çatışmalar sırasında ve Bölge'yi terk ederken de devam edilmiştir. Oysa uluslararası hukukun *jus in bello* kuralları, özellikle de *Kara Savaşlarına İlişkin La Haye Sözleşmesi* (md. 46, 52, 53, 55, 56) ve yine *Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmesi* (md. 53 ve 147) işgalci devlete işgal edilen bölgelerdeki mallara saygılı davranılması yükümlülüğü getirmektedir. *Uluslararası İnsancıl Örf ve Adet Hukuku Kurallarının Listesi*'nin 50 ve 51. maddeleri mülkiyete saygılı davranılmasını öngörürken, 52. madde gereğince yağma tamamen yasaklanmaktadır. Uluslararası hukukun insancıl kuralları gereğince meşru devletin taşınmaz malları, işgalci devlet tarafından kendine mal edilemez. İşgal eden daha ziyade, o malın zilyedi veya idarecisi komundadır⁸⁶. İşgalci devlet, özellikle de özel mülkiyete saygılı davranmalıdır. Yağmalamak yasak olduğu gibi⁸⁷, söz konusu mallara el konulması da mümkün değildir⁸⁸. Söz konusu antlaşmaların tümü ve uluslararası hukukun örf ve adet hukuku kuralları önceki maliklerin işgal bölgesinde kalan malları üzerindeki haklarını korumaya devam edeceklerini kabul etmektedir. Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün 8/2 (iv). maddesi askeri gereklilik olmadan malların yaygın bir şekilde yok edilmesi ve sahiplenilmesini savaş suçu olarak nitelendirmektedir⁸⁹. Aynı şekilde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de, 16 Haziran 2015 tarihli "*Çıragov ve diğerleri v.*

⁸⁵ 50 bin civarındaki nüfusu ile Azerbaycan'ın en güzel yerleşim yerlerinden biri olan Ağdam'ın dağıtılmış halini Hiroşima'ya benzeten *de Vaal*, 1993 yılında gerçekleşen işgalden sonra evlerin ve sokakların Ermeniler tarafından talan edilerek taşındığını anlatmaktadır. **de VAAL**, s. 14-15.

⁸⁶ **TÜTÜNCÜ**, s. 146.

⁸⁷ *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment, I.C.J. Reports 2005, p. 168, s. 252, par. 245.

⁸⁸ **TÜTÜNCÜ**, s. 148.

⁸⁹ BM'nin 17 Temmuz 1998 tarihli kararı ile kabul edilen (*UN Doc. A/CONF.183/9*) ve 1 Temmuz 2002'de yürürlüğe giren Statü'nün orijinal metni için bkz. Rome Statute of the International Criminal Court, <http://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aeff7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf>

Ermenistan” kararında Ermenistan’ın eylemlerinin mülkiyete ulaşılması, mülkiyetin kullanılması ve mülkiyetten yararlanılmasının engellenmesi bağlamında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 1 No’lu Ek Protokolü’nün 1. maddesinde düzenlenen mülkiyet hakkının açık ihlalini oluşturduğunu söylemiştir⁹⁰. Sonuç itibarıyla, işgal bölgesindeki gerçek veya tüzel kişilerin malları üzerinde işgalci devletin veya işgalci devletle birlikte yerli yönetimin her türlü hukuka aykırı faaliyetinin uluslararası sorumluluğa neden olduğu açıktır. Nitekim uluslararası hukukun örf ve adet hukuku kurallarını da kodifiye eden *Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemler Nedeniyle Devletin Sorumluluğu Taslak Sözleşmesi*’nin⁹¹ 1. maddesine göre, bir devletin uluslararası hukuk bakımından her haksız fiili, o devletin sorumluluğunu doğurur. Haksız fiilin unsurlarını tanımlayan 2. madde gereğince de, icrai surette ya da ihmâl suretiyle işlenen bir davranış uluslararası hukuk gereğince devlete isnat edilebiliyorsa ve devletin bir uluslararası yükümlülüğünün ihlalini oluşturuyorsa, devletin bir haksız fiili vardır. Bu durumda Ermenistan, Taslak Sözleşme’nin 31, 34 ve devamı maddeleri çerçevesinde, Azerbaycana karşı vermiş olduğu tüm zararı onarmak veya tazmin etmekle yükümlüdür. Ermenistan, hukuka aykırı eylemlerine son vermediği sürece sorumluluğu devam edecektir. Zira Taslak Sözleşme’nin 14/2. maddesinde de düzenlendiği gibi, devletin süreklilik niteliği olan bir fiili nedeniyle uluslararası yükümlülüğün ihlali, fiilin devam ettiği ve uluslararası yükümlülüğün aykırı kaldığı bütün süreye yayılır⁹². Bu anlamda Ermenistan’ın 27 Eylül 2020’de başlayan silahlı çatışmalar sırasında sivillere yönelik hukuka aykırı eylemleri nedeniyle de sorumluluk taşıdığı açıktır. Bu süreçte Ermenistan tarafından, silahlı çatışma bölgesi dışında kalan Azerbaycan’ın Berde, Gence gibi birçok bölgesine kullanılması yasak olan füzeler atılmış, çok sayıda sivilin ölümüne neden olunmuştur.

Tabii ki, uluslararası hukukta devletlerin sorumluluğu açısından önemli bir husus, davranışın devlete isnat edilebilmesidir. Nitekim Taslak Sözleşme’nin 4. maddesi devlet organlarının eylemlerinin, 8. maddesi ise devletin

⁹⁰ *Case of Chiragov and others v. Armenia, App. No. 13216/05, GC Judgment of 16 June 2015*, bkz. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353>

⁹¹ BM Genel Kurulu’nun kararı ile devletlerin görüşüne sunulan Taslak metin için bkz. Resolution adopted by the General Assembly (on the report of the Sixth Committee: A/56/589 and Corr. 1), 56/83. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. **UN Doc. A/RES/56/83**; Metnin resmi olmayan Türkçe çevirisi için bkz. Hakkı Hakan **ERKİNER**: Devlet Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu, XII Levha Yayınları, İstanbul 2010, s. 307-327.

⁹² Taslak metnin söz konusu maddelerine ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. **ERKİNER**, s. 189 vd.

yönlendirmesi ve denetimi altında işlenen eylemlerin devlete isnat edilebilirliğini düzenlemektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, Ermenistan'ın iddialarının tersine, işgal süresince hem icrai hem de ihmal suretiyle işlenen davranışların organlarının eylemleri nedeniyle doğrudan Ermenistan'a isnat edilebileceğinde herhangi bir tereddüt olmadığı gibi, 27 Eylül 2020'de başlayan silahlı çatışmalarda sivillere yönelik yapılan hukuka aykırı eylemlerin de Ermenistan tarafından işlendiği açıktır.

B. Özel Kişi veya Grupların Eylemleri Nedeniyle Sorumluluğu

Dağlık Karabağ örneğinde açıklanması gereken temel sorun, özellikle 1994 ateşkes öncesinde işlenen silahlı saldırı, sivil halka yönelik öldürme, işkence, zorla çalıştırma tarzındaki ağır insan hakları ihlalleri, esirlere yapılan kötü muamele, Hocalı katliamı/soykırımı gibi eylemler nedeniyle Ermenistan devletinin sorumlu tutulup tutulamayacağıdır⁹³.

Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemler Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu Taslak Sözleşmesi'nin 8. maddesi, devletin organlarının davranışları dışında devletin yönlendirmesi ve denetimi altında gerçekleşen davranışların da devletin fiili olarak algılanacağını öngörmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, eylemde bulunanların devlete tamamen bağlı olması durumunda, onların devlet organı sayılması nedeniyle eylemin devlete zaten isnat edilecek olması (*md. 4*), bunun gerçekleşmemesi durumunda ise eylemde bulunanlar devletin denetimi altında hareket etmişlerse, davranışın yine de devlete isnat edilecek olmasıdır (*md. 8*)⁹⁴. Nitekim UAD de, hem 1986 *Nikaragua davasında* hem de 2007 tarihli *Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nin Uygulanmasına İlişkin Davada*⁹⁵ söz konusu hususları ayrı ayrı ele alarak incelemiştir. Divan, her iki kararında da eylemlerin ilk önce devletin organları tarafından işlenip işlenmediği sorunu araştırmış, soruya olumsuz cevap verilmesi halinde ise eylemde bulunan kişilerin devlete tamamen bağlı veya devletin etkin denetimi altında hareket edip etmediğini değerlendirmiştir. Böylece Divan, özel kişilerin eylemlerinin devlete isnat edilebilmesi için "*tamamen bağlılık/complete dependence*" veya "*etkin denetim/effective control*"⁹⁶ koşullarının gerçekleşmesinin şart

⁹³ Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bkz. Reha YILMAZ: "*Dağlık Karabağ Savaşı'nın İnsan Hakları Açısından Analizi*", Osman Nuri ARAS (ed.), Karabağ Savaşı, Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü-2008, s. 65-116.

⁹⁴ ERKİNER, s. 140.

⁹⁵ *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 43, s. 208, par. 339 vd.

⁹⁶ *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14, s. 64, par. 115.

olduğunu belirlemiştir⁹⁷. Ancak Yugoslavya Mahkemesi İstinaf Dairesi, 15 Temmuz 1999 tarihli *Tadic Davasında* vermiş olduğu kararla devletin hukuka aykırı eylemi gerçekleştiren şahıslar veya gruplar üzerinde etkin denetime sahip olması gerektiğini öngören klasik yöntemi esnetmiştir⁹⁸. Yugoslavya Mahkemesi İstinaf Dairesi bir kişi veya grubun devletin *de facto* organı olarak sayılması için gereken denetim derecesinin her somut olayın koşullarına göre değişebileceğine hükmetmiştir. Kişi veya grubun devletin *de facto* organı olarak sayılması için devletin, gerçekleştirilen ihlalle ilgili özel talimat vermiş olmasının veya eylemin devlet tarafından olaydan sonra (*ex post facto*) aleni olarak onaylanmış ya da uygun bulunmuş olmasının kanıtlanması gerekmektedir⁹⁹. Ayrıca İstinaf Dairesi, silahlı grupların eylemleri dolayısıyla devletin sorumluluğunun söz konusu olabilmesi için, grubun devletin etkin denetimi altında değil, “*bütünsel/genel denetimi*” altında olmasını yeterli bulmuştur¹⁰⁰. İstinaf Dairesi, silahlı grupların gerçekleştirdiği hukuka aykırı eylemlerin devlete isnat edilebilmesi için, devletin söz konusu grupları yalnızca askeri bakımdan destekleyerek, finanse ederek ve eğiterek değil, grubun eylemlerini örgütleyerek ya da planlayarak grup üzerinde bütünsel denetime sahip olduğunun kanıtlanmasının yeterli olacağına karar vermiştir. Devletin, uluslararası hukuka aykırı eylemleri gerçekleştirmeleri için grup üyelerine “özel emirler” vermesinin gerekli olmadığını vurgulamıştır.

Bu durumda, Dağlık Karabağ sorunu açısından tespit edilmesi gereken ilk konu, 1994 ateşkesten önceki dönem içinde eylemde bulunanların Ermenistan devletine tamamen bağlı veya Ermenistan devletinin kontrolü altında hareket edip etmediğidir. Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili derinlemesine hukuki inceleme yapan *Kruger*'e göre, somut bazı operasyonlar açısından Karabağ yönetimi ile Ermenistan arasındaki doğrudan ilişkiyi kurmak için yeterli delil olmadığı ifade edilebilir. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ ile politik ve askeri alanda sıkı ilişkisi olduğu kabul edilse dahi, bunun, Dağlık Karabağ'daki yönetim ve askeri birlikler üzerinde tam ve etkin kontrol şeklinde gerçekleşip gerçekleşmediği şüphelidir. Var olan belgeler Dağlık Karabağ'daki askeri harekâtın Ermeni orduları ve Karabağ askeri

⁹⁷ Bu konuda ayrıntılı olarak bkz. **ERKİNER**, s. 133-141.

⁹⁸ Derek **JINKS**: “*State Responsibility fot the Acts of Private Armed Groups*”, 4 Chi. J. Int'l. L. 83 (2003), s. 89.

⁹⁹ *International Criminal Tribunal fot the Former Yugoslavia-Appeals Chamber: Prosecutor v. Tadic, July 15, 1999*, s. 1540-1541, par. 117-118. Metin için bkz. 38 **I. L. M.** 1518 (1999).

¹⁰⁰ UAD'nin kullandığı yöntemi “*etkin denetim testi*”, Yugoslavya Mahkemesi'nin kullandığı yöntemi ise “*bütünsel denetim testi*” olarak tanımlayan ve aralarındaki farkı ortaya koyan *Taşdemir*'in konuya ilişkin ayrıntılı incelemesi için bkz. Fatma **TAŞDEMİR**: Uluslararası Nitelikte Olmayan Silahlı Çatışmalar Hukuku, Adalet Yayınevi, Ankara 2009, s. 203-211; bu konuda ayrıca bkz. Ahmed Hamdi **TOPAL**: Uluslararası Terörizm ve Terörist Eylemlere Karşı Kuvvet Kullanımı, Beta Yayınları, İstanbul 2005, s. 141-146.

birlikleri tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Doğal olarak bu durum Ermeni devlet organlarının ve iktidardaki şahısların müşterek yönetim, koordine ve yoğun katılımını gerektirmektedir. Bu anlamda uluslararası hukukun ihlal edilmiş olduğu zaten kabul edilmekle birlikte, Ermeni devletinin Karabağ birlikleri üzerindeki doğrudan yönetiminin olduğunu kanıtlayan deliller ortaya koymak zordur.¹⁰¹

Krüger'in bu görüşlerine katılmak mümkün değildir. Birincisi, yukarıda anlatılanlardan ve özellikle de 27 Eylül- 10 Kasım 2020 döneminde süren silahlı çatışmalardan da görüldüğü üzere Ermenistan, Dağlık Karabağ çatışmasının doğrudan tarafı konumundadır. Birçok askeri eylemler ve işlenen suçlar doğrudan Ermenistan orduları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu husus, bir devlete meşru müdafaa hakkı veren silahlı saldırı eylemi ile doğrudan ilgili olduğundan ve bir sonraki kısımda Azerbaycan'ın meşru müdafaa hakkı kapsamında ayrıca ele alınacağından, burada ayrıntılı olarak değerlendirilmeyecektir. Ancak, özellikle 1994 ateşkes öncesinde Ermenistan'ın kendi askeri birlikleri ile savaşa katılmadığı, savaşın Dağlık Karabağ'daki savunma birliklerince yürütüldüğü iddiası kabul edilse dahi, savunma birliklerinin Ermenistan'ın *de facto* organı gibi hareket ettikleri veya Ermenistan'ın en azından savunma birlikleri üzerinde etkin bir denetiminin olduğu açıktır. Diğer bir ifade ile devletin denetimi açısından daha yumuşak bir yaklaşımı destekleyen Yugoslavya Mahkemesi İstinaf Dairesi'nin aradığı "*bütünsel/genel denetimin*" ötesinde, Dağlık Karabağ olayları açısından Ermenistan'ın silahlı birlikler üzerinde UAD'nin aradığı şekliyle "*etkin denetim/effective control*" sağladığı da söylenebilir.

Dağlık Karabağ'daki silahlı birliklerin başından itibaren tamamen Ermenistan'a bağlı olarak faaliyet gösterdiklerini birçok veri kanıtlamaktadır. Silahlı birliklerde üst düzey görev alan kişilerin daha sonra Ermenistan devletinin yöneticileri haline gelmesi de bu durumu açıkça göstermektedir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere, Dağlık Karabağ Savunma ordularının kurucularından ve ilk kumandanlarından biri olan *Robert Koçaryan*, daha sonra Ermenistan Başbakanı ve Devlet Başkanlığı görevine getirilmiştir. Ermenistan devletinin şimdiki Başkanı *Serj Sarkisyan*, 1991-1994 yılları arasında Dağlık Karabağ savunma ordularının başında bulunmuştur. Dağlık Karabağ'daki askeri liderlerden *Samvel Babayan* 1994'de Ermenistan Genel Kurmay Başkanı yapılmıştır¹⁰².

¹⁰¹ KRÜGER, s. 113.

¹⁰² Aynı hususta bkz. YILMAZ, s. 67.

Dağlık Karabağ hükümetinin Ermenistan tarafından kurulmuş “*kukla bir hükümet*” olduğu şüpheye yer vermeyecek kadar açıktır¹⁰³. Daha önce de ifade edildiği gibi, Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında *de facto* federasyon yaratılmış durumdaydı. Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’ın bir ili haline geldiği Ermeni yazarlar tarafından da ifade edilmiştir. Dağlık Karabağ’daki birçok operasyona bilfiil askeri birlikleri ile katılan Ermenistan’ın Dağlık Karabağ yönetimi ile olan politik, askeri ve ekonomik bütünlüğü, askeri eylemler sırasında yönetim ve askeri birlikler üzerinde tam ve etkin kontrolünün olduğunu göstermektedir. Elde olan belgeler Dağlık Karabağ’daki askeri harekâtın Ermeni orduları ve Karabağ’daki düzensiz askeri birlikler tarafından birlikte gerçekleştirildiğini zaten ortaya koymaktadır. Doğal olarak bu durum Ermeni devlet organlarının ve iktidardaki şahısların müşterek yönetim, koordine ve yoğun katılımı ile mümkün olabilmıştır. Bu anlamda Ermenistan devletinin Dağlık Karabağ’daki silahlı birlikler üzerinde doğrudan yönetiminin olduğu aşikârdır. Daha önce de ifade edildiği gibi, dönemin askeri liderleri arasındaki birliktelik, dönemin Ermenistan Savunma Bakanı *Manukyan*’ın ifadeleri, özellikle Kelbecer, Zengilan, Kubadlı, Fizuli bölgelerinin işgalinin¹⁰⁴, Hocalı “katliamının/soykırımının” Ermenistan’da planlandığını¹⁰⁵, eylemcilerin Ermenistan’dan gelen emir ve talimatlar doğrultusunda hareket ettiğini göstermektedir. Ermenistan ordusu birçok işgal ve katliam eylemlerini doğrudan gerçekleştirdiği gibi, Ermenistan yönetiminin silah, teçhizat tarzı yoğun desteğini alan düzenli olmayan birliklerin işgal ve katliamlarda önemli rol oynadığı ortadadır. Bu anlamda, Ermenistan’ın Dağlık Karabağ çatışmasındaki tutumu “*etkin denetim/effective control*” olarak değerlendirilemeyecekse, o zaman ne tür eylemler etkin kontrol olarak değerlendirilir sorusunu cevaplandırmak imkânsız görünmektedir.

Sonuç itibariyle, Dağlık Karabağ’da yaşanan işgal ve katliamları Ermenistan devletinin kimi zaman doğrudan yöneticileri ve kendi askeri birlikleri ile kimi zaman ise etkin denetimi altında tuttuğu Dağlık Karabağ’daki birlikler eliyle gerçekleştirdiği açıktır. Bu ise Ermenistan devletinin uluslararası hukuka aykırı eylemleri nedeniyle sorumluluğunu gerektiren bir durumdur.

---

¹⁰³ Letter dated 8 October 2007 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General, Annex: Military Occupation of the Territory of Azerbaijan: A Legal Appraisal, s. 6. **UN Doc. A/62/491-S/2007/615**.

¹⁰⁴ İşgaller sırasında yüzlerce sivil kurşuna dizilmiş, geri kalanlar ise esir alınarak Ermenistan’a götürülmüştür. Esir sivillerin bazıları daha sonra Uluslararası Kızılhaç Komitesi’nin devreye girmesi ile kurtarılmışlardır. Bu konuda bkz. **YILMAZ**, s. 90-92.

¹⁰⁵ Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi, Hocalı “*katliamının/soykırımının*” tarihi dahi özel olarak seçilmiş ve Sumgait’te yaşanan olayların tarihi ile aynı güne denk getirilmiştir.

SONUÇ

İşgalci devletler, bazen işgal edilen bölgede sözde yönetimler kurarak, bazen de insani bir kılıf veya demokratik bir kasvet altında kendi eylemlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmaktadırlar. Uluslararası hukukta güç kullanılarak kurulan varlıkların hukuk süjesi gibi kabul edilemeyeceğinin bilincinde olan Ermenistan da, söylem ve davranışlarıyla Dağlık Karabağ sanki ayrı bir devletmiş gibi izlenim yaratmak istemiştir. Böylece Azerbaycan'ın ülkesel bütünlüğünü ihlal ederek işgal edilen bölgelerde uluslararası hukuka aykırı bir şekilde ortaya çıkarttığı oluşumdaki rolünü saklamaya çalışmıştır. Oysa Ermenistan'ın resmi açıklamalarına rağmen, Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ın rolü göz ardı edilemeyecek bir husustur. Dağlık Karabağ sorunu, bir devletin başka bir devletin ülke bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına karşı hukuka aykırı bir silahlı saldırısı, üçüncü bir devletin iç çatışmaya müdahalesi şeklinde gerçekleşen güç kullanma yasağı (*jus ad bellum*) kadar, insancıl hukuk kurallarının da (*jus in bello*) ağır şekilde ihlal edildiği tipik örneklerden biridir.

Yaşanan olaylar, işgalin gerçekleştirilmesi ve yürütülmesinde Ermenistan'ın açıkça rolünün olduğunu göstermiştir. 1988 yılından itibaren Dağlık Karabağ'ı kendisine birleştirmeye çalışan, bağımsız devlet olduktan sonra ateşkes kadarki süreçte ise güç kullanma (*jus ad bellum*) kurallarına aykırı olarak bölgenin dışına da taşacak şekilde Azerbaycan'ın yaklaşık % 20'lik kısmını işgal eden Ermenistan, uluslararası hukuka açıkça aykırı olan bu eylemlerini 2020 yılına kadar sürdürmüştür.

En başta bu durum, Dağlık Karabağ'da bağımsız bir *de facto* devletin değil, tam tersine Ermenistan'ın işgal sonucu kurumsallaştırmaya çalıştığı bir yapının olduğunu göstermiştir. Ermenistan, Dağlık Karabağ Ermenilerinin self determinasyon hakkına dayanarak bağımsızlıklarını ilan ettiğini ve istikrarlı yönetim gösterdiği iddiasıyla da *de facto* yapının devlet olarak tanınmasını istemiştir. Oysa güç kullanma yasağı (*jus ad bellum*) ihlal edilerek kazanılan statüler, günümüz uluslararası hukuk anlayışınca kabul edilmemektedir. Diğer bir ifade ile hukuka aykırı eylemler hukuku uygun haklar doğurmaz (*ex injuria non oritur jus*). Dağlık Karabağ'da var olduğu iddia edilen *de facto* yönetim, Ermenistan'ın uluslararası hukuka aykırı şekilde güç kullanması sonucu ortaya çıkmış bir yapı olduğundan, söz konusu yapının meşru addedilmesi mümkün değildir. Ermenistan, güç kullanma ilkelerine aykırı bir şekilde silahlı saldırı sonucu Azerbaycan'ın ülke bütünlüğünü ihlal etmiştir. Bu anlamda, uluslararası hukukun *jus ad bellum* kurallarını ihlal eden Ermenistan'ın işgalin gerçekleştirilmesi ve sürdürülmesinden doğrudan sorumluluğu olduğu gibi, silahlı çatışmalar

sırasında gerçekleşen insan haklarının ağır ihlalleri, yani insancıl hukuk kurallarının (*jus in bello*) ihlali nedeniyle de sorumlu olduğu açıktır.

Ermenistan, uluslararası hukuka aykırı eylemlerini, işgal sonrasında da devam ettirmiş, özellikle işgal ettiği bölgelerde etnik temizlik yaparak bölgedeki durumu oldubittiye getirmeğe çalışmıştır. BM, Avrupa Konseyi, AGİT, AB gibi uluslararası örgütlerin kararlarına rağmen Ermenistan, işgal bölgelerini terk etmek zorunda kalan Azerbaycan Türklerinin evlerine dönmelerine müsaade etmemiştir. Tam tersine geride bırakılan malların yağmalanmasına imkân veren Ermenistan, bölgenin demografik yapısıyla da oynamış, göç etmek zorunda kalan Azerbaycanlıların boşalttığı bölgelere Ermenistan'dan nüfus transferi yapmış, aynı şekilde çevreye, kültür mallarına, özel kişilerin mülkiyet haklarına ağır zararlar vermiştir.

Ateşkes süresince saldırgan davranışlarını devam ettiren Ermenistan'ın en son 27 Eylül 2020'deki silahlı saldırılarına Azerbaycan Devleti başından itibaren doğal olarak sahip olduğu meşru müdafaa hakkı kapsamında güç kullanarak karşılık vermiştir. Cumhurbaşkanı *İlham Aliyev*'in Başkumandanlığında önemli başarılar elde eden Azerbaycan ordusu kısa bir zaman içerisinde Ermeni birliklerini yenilgiye uğratarak işgal altındaki bölgelerin büyük kısmını geri almıştır. Rusya'nın devreye girmesi ile 10 Kasım 2020 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere yapılan Ortak Beyanname ile Ermenistan, Rus Barış Güçleri'nin kontrolü altında işgal altındaki tüm topraklardan kısa bir zaman içerisinde çıkmayı taahhüt etmiştir.

Bu gün Azerbaycan, Rus Barış Güçleri'nin kontrolü altında olan çok küçük bir kısım hariç işgal altındaki tüm topraklarını geri almıştır. Bundan sonra olması gereken ise, uluslararası hukuka ve Ortak Beyannameye uygun bir şekilde bölgedeki tüm Ermeni silahlı birliklerin silahlarını bırakması, bölgeye daha sonra göç ettirilen Ermeni nüfusun Barış Gücü kontrolünde bölgeyi terk etmesi, Azerbaycan Türklerinin güvenli şekilde yurtlarına dönmesidir. Bölgede geçmişten bu yana yaşayan Ermeni azınlık tabii ki insan haklarına saygılı bir hukuk devleti olan Azerbaycan'ın sınırları içerisindeki diğer tüm azınlıklar gibi eşit vatandaşlık haklarına sahip olarak yaşamaya devam edebilecektir. Ancak Ermenistan Devletinin, Azerbaycan'ın ülke bütünlüğüne saygılı davranması ve geçen süre içerisinde vermiş olduğu tüm zararları tazmin etmesi gerekmektedir. Aynı zamanda Ortak Beyanname ile öngörülen 5 yıllık sürenin sonunda Rus Barış Güçlerinin bölgeyi terk ederek kontrolü tamamen Azerbaycan devletine bırakması gerekmektedir. Başından itibaren açıklanmaya çalışıldığı gibi Dağlık Karabağ Azerbaycan devletinin ülkesinin bir parçasıdır ve öyle olmaya da devam edecektir. Aksi bir durumun Azerbaycan'ın ülke bütünlüğünü ihlal edecek şekilde uluslararası hukuka da aykırı olacağı açıktır.

KAYNAKÇA

- AKİPEK**, Serap: Ulusal ve Uluslararası Hukuk Açısından Kültür Malları, Turhan Kitabevi, Ankara 1999.
- ARAS**, Osman Nuri (ed.): Karabağ Savaşı, Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü-2008.
- BROWNLIE**, Ian: Principles of Public International Law, Seventh Edition, Oxford University Press, Oxford 2008.
- CHORBAJIAN**, Levon (ed.), The Making of Nagorno Karabakh: From Secession to Republic, Palgrave, New York 2001.
- CORNELL**, Svante E.: The Nagorno-Karabakh Conflict, Report no. 46, Departement of East European Studies, Uppsala University, 1999.
- ÇELİK**, Edip F.: Milletlerarası Hukuk, Cilt 1, Yenilenmiş Dördüncü Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No: 2768, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980.
- de WAAL**, Thomas: Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War, New York University Press, New York and London 2003.
- ERKİNER**, Hakkı Hakan: Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu, XII Levha Yayınları, İstanbul 2010.
- GÜNDÜZ**, Aslan (ed. Reşat Volkan GÜNEL): Milletlerarası Hukuk, Konu Anlatımı, Temel Belgeler, Örnek Kararlar, Genişletilmiş ve Güncellenmiş 6. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2013.
- HENCKAERTS**, Jean-Marie/**DOSWALD-BECK**, Louise: Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules, ICRC, Cambridge University Press, New York 2009.
- JINKS**, Derek: “*State Responsibility for the Acts of Private Armed Groups*”, 4 Chi. J. Int'l. L. 83 (2003), s. 83-95.
- KRÜGER**, Heiko: The Nagorno-Karabakh Conflict, A Legal Analysis, Springer-Verlag, Berlin/Heidelberg 2010.
- MAMMADOV**, Mushfig: “*Legal Aspects of Nagorno-Garabagh Conflict*”, Caucasian Review of International Affairs (CRIA) Vol. 1 (1), 2006, s. 14-30.
- МАММАДОВ**, Ильгар / **МУСАЕВ**, Тофик: Армяно-Азербайджанский Конфликт: История, Право, Посредничество (2-е изд., переработанное и дополненное), Баку 2008.
- MAKİLİ-ALİYEV**, Kamal: Nagorno-Karabakh Conflict in International Legal Documents and International Law, Center for Strategic under the President of the Republic of Azerbaijan (SAM-Strateji Araştırmalar Mərkəzi), Fall 2013.
- MERAY**, Seha L.: Devletler Hukukuna Giriş, Cilt II, 4. Baskı, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.

- MUSAYEV**, Tofig F.: *"From Territorial Claims to Belligerent Occupation: Legal Appraisal"*, Diplomatya Aləmi (World Of Diplomacy-Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan), No. 18-19, 2008, s. 30-49.
- PAZARCI**, Hüseyin: Uluslararası Hukuk Dersleri, 2. Kitap, 8. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2005.
- PAZARCI**, Hüseyin: Uluslararası Hukuk Dersleri, 4. Kitap, 2. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2006.
- RAU**, Johannes: The Nagorno- Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan- A Brief Historical Outline, Verlag Dr. Köster, Berlin 2008
- SARVARIAN**, Arman: *"The Artsakh Question: An Analysis of Territorial Dispute Resolution in International Law,"* 9 Melb. J. Int'l L. 190 (2008), s. 190-216.
- SHAW**, Malcolm N.: International Law, Fourth Edition, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- TAŞDEMİR**, Fatma: Uluslararası Nitelikte Olmayan Silahlı Çatışmalar Hukuku, Adalet Yayınevi, Ankara 2009.
- TOPAL, Ahmed Hamdi**: Uluslararası Terörizm ve Terörist Eylemlere Karşı Kuvvet Kullanımı, Beta Yayınları, İstanbul 2005.
- TÜTÜNCÜ**, Ayşe Nur: İnsancıl Hukuka Giriş, 2. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2012
- YILMAZ**, Reha (ed.): QARABAĞ: Bildiklerimiz və Bilmədiklerimiz, Qafqaz Universitesi Beynəlxalq Münafişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Bakı 2010.
- YILMAZ**, Reha/İSMAYİLOV, Elnur: Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu, BİLGESAM, Rapor No 37, İstanbul 2011, s. 13-14.
- YUNUSOV**, Arif: Karabakh: Past and Present, Baku 2005.
- ПОМПЕЈЕВ**, Јури (Çev. Заһид МУСТАФАЈЕВ): Гарабаг Ган Ичиндә, Азәрбајчан Ен­сик­ло­педи­јасы, Ба­кы-1996.